

ӘОЖ 2.29.297.1

**МЕМЛЕКЕТ, КОНФЕССИЯ, ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ТАРИХИ-
МӘДЕНИ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ МЕН
БАЙЛАНЫСЫ**

Каринова Анар Канатовна

anar_messi@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті
«Дінтану» мамандығының 4курс студенті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – Кеңшілік Тышхан

Мемлекет пен дін, мемлекет пен зайырлылық қатынастарындағы ең басты элемент бұл – саяси бағыт. Әрбір мемлекет тарихи және мәдени қалыптасуында сыртқы және ішкі факторларғы тәуелді. Мемлекет белгілі бір басқа саяси субъектінің бодандығынан босаса да,

саяси және әлеуметтік тұрғыдан, қазіргі қалыптасқан нарықтық сауда заманында экономикалық тұрғыдан да сыртқы күштердің ықпалында. Ұлт және мемлекет болып қалыптасу үшін тарихи-мәдени, уникалды идентикасы, сана тұрғысынан идеологиясы болуы тұрақты мемлекетті саяси картада қалыптастырудың шарты. Осы мақсатта әрбір мемлекет өзінің саяси позициясы арқылы, нәтижелер арқылы өзіне анықтама беруге ұмтылады. Мысалы, Франция мемлекетін біз зайырлылықтың отаны деп білсек, Сауд Арабиясы, Ватикан Корольдік елдерін мемлекеттік діні барлардың үлкен мысалында қарастырамыз. Мемлекеттік діннің болып болмауы саяси субъектке сипаттама беретінін айтамыз, сондай-ақ мемлекеттік діннің қандай екеніне мән беру де өте маңызды.

Мемлекет дегеніміз белгілі бір территориялық аймақтағы қоғамның қалыптасуын реттейтін саяси форма. Суверинтетке, көпшілікке жария билікке және басқару және мәжбүрлеу аппаратқа ие, оған барлық халық бағынатын ұйым болып табылады. Шын мәнінде, «мемлекет» ұғымына біркелкі ғылымда да халықаралық құқықта да бекітілген анықтамалық код жоқ. Алайда, жалпылама сипаттары «ел» деген түсінікке өте жақын [1, 23 б.]. Мемлекет болып қалыптасқан сәттен, басқа елдердің тарапынан мойындалған сәттен бастап ешбір шет елдің мемлекеттің ішкі істеріне араласуға құқығы жоқ. Ал халықаралық ұйымдардың өте шектеулі мүмкіншіліктері бар. Яғни, тәуелсіз ұғымының барлық сипаттамаларына ішкі істерінде құқылы.

Мемлекет ұғымының қалыптасуына қатысты ғалымдар көптеген пікірлер мен теориялар қалыптастырған. Солардың арасында Платонның және Ежелгіүнділердің, Ежелгіқытайлықтардың, Теологиялық пайда болуының теориялары аңыздық астарға ие. Мысалы, Ежелгіүнділердің аңызы бойынша, ведалық «Барлығына ие» Индра мен Варуна барлық ғаламдық және жер ғаламшарындағы тәртіпті қалыптастырып, жауапкершіліктерді бөліп алған. Индра мемлекетті сыртқы күштерден сақтаса, Варуна Құдай мен адамның арасындағы қарым-қатнастың иесі болып табылады [2, 56 б.].

Бізге маңызды болып табылатын, тағы бір теория бұл – мемлекет ұғымының қалыптасуындағы теологиялық теория. Бұл теорияны алға тартушылар мемлекет Құдайдың қалауымен халықтармен, жануарлармен, жермен бірге жартылған. Ал зайырлы биліктің қоластындағылар, діни сеніміне немесе шіркеуге баруына рұқсат еткендіктен, барлық мемлекеттің бұйрықтарына көнуі қажет, себебі бұл құдайдың қалауынан болған әлеуметтік-экономикалық сенің шынайы өмірің дейді. Мемлекет концепциясы – Құдайдың қалауынан болған өнім, басқару формасы Құдайдың араласуынан туындаған [3, 224 б.].

Теологиялық теорияға қарама-қарсы болған маңызды теорияларды бірі бұл Маркстың материалистік теориясы. Бұл бойынша, бірінші кезекте мемлекет ұғымының пайда болуы жекеменшіктің пайда болуымен, екінші кезекте әлеуметтік-таптық бөлініс пен әлеуметтік-таптық қарама-қайшылықтардың негізінде пайда болған дейді [4, 22 б.]. С. С. Алексеев пен В. М. Корельскийлердің пікірінше, бұл теория, бір жағынан, өте нақты, логикалық, анық сипатта болса, екінші жағынан, мемлекеттің қалыптасуына тек қана әлеуметтік-таптық бөліністің рөл ойнағанын айту дұрыс емес, себебі жалпылама факторлардың маңызын айту қажет дейді [5, 12 б.].

Діннің басқа да анықтамалары бар, мысалы Фома Аквинский кітабында ол «дін бұл сыртқа белгілер арқылы сену» дейді [6, 158 б.].

Дін - ұлы күштерге реттелген түрде сиыну. Дін тек қана жоғарғы, тылсым күштерге сеніп қана қоймай, оларға деген ерекше қарым – қатынас қалыптастырады: еріктің сол күштерге бағытталуы [7, 39 б.].

Адамның құндылықтары мен нормаларының жоғары күшке және тылсым реттілікке негіздеуін дін деп атаймыз [8, 45 б.].

Діндегі басты ұғымдар жақсылық пен жамандық, әдептілік пен ар-ождан, мақсат пен өмірдің мәні түсініктерінің жанына жинақталған. Көптеген діндерде діни сенуші адамдардың құқықтық мүмкіншіліктері қасиетті деп табылатын кітаптарда жазылған. Дінде соқрализация түсінігі жол сілтегіш бағыттардың бірі. Кітаптардың иесі және авторын анықтауда әрбір

діннің өзінің жеке позициялары бар. Кейбір діндердегі түсінік бойынша ол Құдайдан жеткен делінсе, басқа діндерде ол кемелденген рухани лидерлердің тарапынан жазылған дейді.

Діндердің біршамасында діни қызметкерлердің рөлі өте жоғары, және сокрализациялау процесі де байқалады [9, 115 б.].

Жылпы алғанда, қазіргі ғалымдардың діннің шығу тегі мен этимологиясына қатысты пікірлері бір жерден шығады.

Исламды «дін» сөзіне алғашында «мойынсұну», «салт» деген мағына берсе, нәтижесінде қазіргі қолданыста ол Аллаға шартсыз бағыну мен оның шексіз билігін мойындау, өзін жаратушыға толықтай арнау, діни догмалар мен парындарды орындау, және Құдай алдында шынайы болу сияқты кең мағынада қолданылады Сол себепті оның бірнеше мағынадағы нұсқалары қолданыла бастады: иман – сенім, ислам – өзінді Құдайға толықтай тапсыру, кішіпейілділік, діни парындарды орындау, ихсан - шыншылдық, ар-ождан, адалдық пен мұсылманның сенімінің шынайылығын жетілдіруі [10, 3 б.].

Діннің қоғамды реттеудегі рөлі өте зор. Дін реттеші қызметін, жеке тұлғалардың немесе әлеуметтік топтардың мінез-құлқын белгілі бір шектеулер кою арқылы жүзеге асырады. Келесі қызметі – орын толтыру, ол адмға өміріндегі қиыншылықтарды бастан жеңіл өткізуге, психологиялық шаршау мен қамығу барысында сабырға мән беріп, адамды тыныштандырады, көмектеседі. Өмірге деген көзқарастарды қалыптастыруда да адамдар дінге жүгінеді. Ол тұлғаның көңіл көкжиегін ашып, әлемдегі жағдайларды анық көруге, жалып құндылықтарын қалыптастыруға, өзінің орнын табуға жол көрсетеді. Интеграциялық және коммуникативті көмегі ретінде, адамға бірдей ойлаушыларды тауып, өз өмірінің әлеуметтенуін қамтамасыз етеді. Мәдени аспектіде адамдардың, ұлттардың эксклюзивті, ешкімге ұқсамайтын идентикасына негіз болады [11, 16 б.].

Сонымен қатар, дін түсінігі кейбір ғалымдармен, космогония мен антропологиядағы ғылыми жаңалықтарға қарсы болуының негізінде, сынға алынады. Ондай мысалға діндердің көбінің креационизмді жақтауы мен эволюция теориясын мойындамауын жатқызуға болады. Осы себептен, американдық генетик дін мен ғылым бір бірімен тоғыспайды деген теорияны алға тартады [12, 55 б.].

Барлық дәстүрлі діндерде бала туу деңгейі өте жоғары, оның себебі діндердің жасанды түсікке қарсы болуы мүмкін дейді дінтанушы Р.А. Силантьев. Атеисттармен салыстырғанда діндар отбасыларда бала туу көрсеткіші өте жоғары, және бұл ғылыми дәлелденген. Мысалы, Израильдегі ортодоксалды еврейлерде бала туу деңгейі басқа әлеуметтік топтардан жоғары. Жоғары туу көрсеткіші мұсылмандарға да тән. Босны және Герцоговина еуропалық екі мәдени, идеологиялық түйіспейтін, мұсылман-боснялықтар мен православ-сербтердің ерекше өмір сүру аймағына айналып отыр. Осы мемлекетте мұсылман қауымының бала туу көрсеткіші басқа топтардан қарағанда әлде қайда жоғары. Бұл христиан дініндегілердің тарихи-діни идеологияларының әлсіреп бара жатқанының көрсеткіші [13, 23 б.].

Джереми Бертолеттің жаһандық өзін өзі өлтіру эпидемиологиясына жасаған шолуға арналған салыстырмалы талдауында әртүрлі дін ұстанушылар мен дінге немесе құдайға сенбеушілердің арасындағы көрсеткішті анықтады. Талдау нәтижелері бойынша, өзін өзі өлтіру көрсеткіші атеисттерде ең жоғары болса, мұсылмандарда бұл көрсеткіш керісінше ең төмен болған.

Келесі кезектегі өзекті ұғым бұл зайырлылық. Зайырлы ұғымымен әрқашан мемлекет түсінігі қатар жүреді. Себебі тарихт тұрғыда зайырлылықты қалыптасуында мемлекеттер, елдер мүдделі болған және алғышар ретінде басты рөл ойнаған. Зайырлылықтың пайда болуының негізінде мемлекеттің діннен бөлу процесі тұрған. Сол себепті зайырлылықты «мемлекет», «дін» ұғымдарынан бөліп қарастыру мүмкін емес.

Зайырлы мемлекет дегеніміз мемлекеттен дін бөлінген және әрқайсысы өз алдына тәуелсіз субъект ретінде қалыптасқан мемлекеттік құрылым. Мемлекеттік биліктің іске асырылуы азаматтық нормалардың шеңберінде жүзеге асады, діни қағидаттар ешқандай маңызға ие емес және мемлекеттік органдардың шешім шығаруы діни негіздемелерді қарастырмайды.

«Ешқандай да дін немесе діни ілімге ерекше статус бермейтін және оған халық міндеттелмеген, ресмиленбеген мемлекетті зайырлы мемлекет деп қабылдау қазіргі таңда ғылымда дәстүрге айналған. Мемлекеттің іс қимылдарын діннің , сәйкесінше, діннің де догмаларына мемлекеттің кірісуіне тиым салынған секулярлы жүйе» [14. 20 б.].

Мемлекеттік жүйе діннен бөлінгенімен, халықтың түсінігі мен өмірге деген көзқарасынан дінді кетіру өте қиын. Осы мысалды ежелгі Грекияны алуға болады. Ол мемлекетте мемлекетке діннің ешқандай қатысы болмаса да, адамдар мемлекет басшысын құдайға балау, өзіне сәкес құдайға бағынуы деген сияқты процестер болған. Халықтың тұрмыс-тіршілігіне діни салт пен жоралғылардың кіріп кету деңгейі соншалықты жоғары, тіптен оны заңнан биік әрі жаннан қымбат көргендей де беректер бар. Зайырлы билік бәрібір де ол кезде діни мекемелерден алшақтай алмаған.

Аврелий Августинді дін мен мемлекетті бөліп қарастыру керек деп айтқан, және тұжырымдаманы дайындаған алғашқы ойшылдардың бірі деп санайды. Оның ойынша, мемлекет пен дін бөлек өмір сүруі қажет, бірақ қиыншылықтар туындаған сәтте бір біріне көмек қолын созып, тығырықтан шығарып, халықтың жағдайын жақсартуға бірігіп кірісуі керек деген. Оның еңбектерінде, зайырлы мемлекет деген термин айтылмаса да, идеялары соны баяндайды. Бірақ бәрібір де шіркеуді мемлекеттік биліктен жоғары қойған.

Әйгілі протестанттық діннің негізін қалаушы Мартин Лютер де осы идеяны қолдайды, бірақ Шіркеудің мәртебесі мен құзіреттілігі ең жоғағы статусын сақтап қалуы керек дейді. Мемлекеттің қызметі Құдайдың істеріне қатысы болмайтынын, және мемлекет Шіркеуді қорғап, шіркеуге келушілерді жамандықтан алшақта ұстауға тырысуы керек екенін де айтады [15, 89 б.].

Он жетінші ғасырлық ағылшын философы, ғалым Томас Гоббс зайырлы мемлекеттің дауымын алға тартты. Ол барлық әлемдегі соғысты тоқтатудың жолы осы мемлекет пен дінді бөлу болып табылады деді. Толеранттылық пен либералы қоғам идеясының ең бірінші негізін қалаушылардың бірегейі Джон Локк та зайырлы мемлекеттің артықшылықтарын көрсетіп, дінге құрмет пен адамның сенім мен өмір бостандығын көзге ілу арқылы мықты мемлекет деңгейіне жетуге болады деген.

Вольтер, Монтескье, Руссо сияқты ағартушылық заманның ғалымдары осы идеяны жетілдіруде үлкен жетістікке жетті. Олар адамдарға сенім бостандығын беру арқылы ғана шіркеудің мемлекет билігіне араласпау қағыидасына қол жеткізетіндігін айтты. Дәл осы сәтте Амиркада зайырлы мемлекеттің толық концепциясы шығарылды. Мұндай жетістікке Томас Джефферсон қол жеткізді. Ол барлық діндерге бірдей статус беру, сенім мен сөз бостандығы үшін көп күресті. Және де мемлекеттік дін концепциясына түбегейлі қарсы шықты.

Сонымен бірге зайырлы мемлекеттің заңдық, құқықтық нормалары дінге қарсы болуы керек емес, олардан тек қана азат болуы қажет. Мысалы жасанжы түсікті жасатпау тек дінге қарсы емес, жалпы гуманисттік принциптерге қарсы болуы мүмкін. Егер қандай да бір зайырлы мемлекет жасанды түсіктен бас тартса, оны діни аргументтерге негіздегеннен емес, басқа да әлеуметтік себептерді алға тарта алады.

Зайырлы мемлекетте барлық діндер бір бірімен тең деңгейде қарастырылуы керек. Және әрбір адам зайырлы мемлекетте діннің көмегінсіз қажеттіліктерін қамтамасыз ете алатынына кепілдігі болуы керек. Үйлену процесін қадағалап, құқықтық тұрғыда реттейтін орган ретінде мемлекетке жүгіну де осыған үлкен мысал. Бұл мысалдардан біз зайырлылық діннің құқықтарын шектейді демейміз, ол тек қана оны ықпал ету аймағын реттеп, рухани әлеуметтік сипатқа енетінін айтамыз.

Зайырлы мемлекеттердің көбісі Еуропа мен Солтүстік Америка елдерінде көп кездеседі, сондай ақ бірталай Азия мен Африка құрлықтарының мемлекеттері осы саясатты ұстанады. Бұл ресми құжаттармен бекітілген.

Ислам дінін ұстанушылардың көбісі шоғырланған мемлекеттерде зайырлылық ұғымы бөлек мағына береді. Иран мен Сауд Арабиясы мемлекеттері толықтай теократиялық мемлекеттер болып саналады, және де басқа көптеген араб мемлекеттерінде ислам дінінің

шариғаты мен Құранға негізделіп заңнамалары жазылған. Азиялық жолбарыстардың бірі Малайзия мемлекеті соңғы жылдары саясатын ислам шариғатына жақындатып жатыр. Зайырлы жүйенің ықпалы өте әлсіз болып қалыптасуда. Кейбір мемлекеттер зайырлы жүйені ресми түрде қолданғанымен, белгілі бір дінді мемлекеттік деп жариялаған: Англия, Дания, Бангладеш, Тунис. Орта Азияның бірқатар мемлекеттері мен Турция, Албания, Әзірбайжан мемлекеттерінде зайырлы құқықтық заңнама іске асырылғанымен, мұсылман қауымы елдің көп бөлігін қамтиды, сәйкесінше ықпалы өте зор.

Жиырмамыншы ғасырда секуляризмге жасалған гипотезалардың бірі – уақыт өтек келе дін білім мен техниканың көмегімен қоғамдық өмірден кетеді [16, 37 б.]. Осыдан сәл жеңілдеу гипотезада дін толық кетпейді, бірақ өзінің ықпалын азайтады дейді [17, 57 б.]. Бұқаралық ақпарат құралдары мен теледидар жүйелерінде діни контенттің жоқтығы мен аздығы секуляризацияның көрінісін білдіреді. Біраз ғалымдардың пікірінше, сеуляризм қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық проблематиканы өршітеді және соның салдарынан цинизм, апатия және материалды құндылықтарды рухани құндылықтардан жоғары қою процестері болуы мүмкін. Бұл өте қауіпті дейді ғалымдар [18, 87 б.]. Қоғамдағы атеизмнің дамуына да ең үлкен түрткі болуы мүмкін фактор да осы секуляризм. Немесе діни адамдардың өзінің діни моральдық нормаларға салғырт қарауына да септігін тигізуі мүмкін.

Жиырмамыншы ғасырдың соңында секуляризация барлық елдерді жаулайды деген идеяға қарсы шыққан ғалымдар көбейді. Оларға мысал ретінде төмендегілерді көрсетті:

- Дінге деген қызығушылық, статистикалық мәліметтер бойынша, тіптен білім мен ғылымда өте қарқынды дамушы мемлекеттерде де көбеймесе азайып жатқан жоқ.
- Діндегі тенденциялар қазіргі заманда бұрынғы замандағыдан өзгермеді
- Дінге қызығушылықтың азаюы жалпы адамдардың қоғамдық белсенділігінің азаюының бір бөлігі ғана болып табылады
- Дінге деген қызығушылықты деңгейінің аз болуы(Еуропа) әлеуметтің-мәдени факторлардың аномалиясына әкелген.

Секуляризм теориясының негізін қалаушылардың бірі П. Бергердің өзі біздің секулярланған әлемде өмір сүрмейтіндігімізді айтты [19, 76 б.].Сватсон мен Кристиансонның айтуынша адамның тәжірибесінде экзистенциалдық сұрақтардың мәңгілік екеніне сәйкес рационалды жауаптардан тыс жауаптар бере алатын дүние бұл тек қана дін дейді. Сәйкесінше дін – мәңгілік, ал секуляризм болса – уақытша ұғым дейді [20, 90 б.].

Осындай жаңа теориялардың шығуына сәйкес дінге байланысты да талай гипотезалар шықты [21, 108 б.]. Олардың бірі бұл діни трансформация. Ол бойынша, діндер мүлдем жоғалмайды, тек қана өзгерістерге ұшырайды, бейімделеді делінеді [22, 94 б.]. Капитализм мен секуляризм жеке меншік пен адамның менінің маңыздылығын өсірген себепті сұраныс жекешелендірілген, оңашаланған діни тәжірибелер мен діндерге артады [23, 276 б.]. Діни институттардың либералды көзқарастары алға тартылады. Ол мынадай салдарға әкелуі мүмкін делінеді:

- Діни ұйымның қатарында немесе одан тыс аймақта діни ізденістің ұлғаюы;
- Діни жіне рухани электизм;
- Жаңа діни қозғалыстардың пайда болуы мен көне пұтқатабынушыдық сенімдердің қайта жандануы.

Көптеген адамдарға секулярлы қоғамдық құндылықтармен ғана өмір сүру мүмкін емес, себебі онда өмірдің мәнсіздігі мен бостығының себептері өте көп. Осыған сәйкес адамдар тек қана дәстүрлі діндерге ғана жүгінбей, оған альтернативалар іздейді. Адам діндарлық пен руханилықтың ара жігін ажыратып, діни салт жоарлығыларға немесе оарды қолдай отыра өз рухани дүниесін қалыптастыруға тырысады дейді Чарльз Тейлор. Оның болжамынша, секуляризм түбінде жеңіліс табады, алд трансформацияланған дін өзінің өмір сүруін жалғастыра береді [24, 68 б.].

Мамандар мен ғалымдардың ішінде ресейлік әлеуметтанушы В. И. Гараджа секуляризмды әртүрлі түсінетін ғалымдар бар екенін көрсетеді:

«Кейбір социологтар секуляризация діннің ықпал ету аймағын тарылтатын, және болашақта тіптен оны жоюға беті қайтпайтын процесс дегенге сенеді. Басқа ғалымдардың ойыншы, секуляризация әлеуметтік өмірде діннің өзін өзі анықтауының жаңа көрінісі дейді, ескі формалардың орнын жаңалар басады және дін өзінің өмір сүруін жалғастырады дейді. Секуляризация, керісінше, дінді жаңаша трансформацияға әкеліп оның позициясын бекітіп беруі де мүмкін. Яғни ол құрал ғана. Діннің қоғамдағы рөлі мен секуляризацияның салдары бірқалып бағаланбайды.»

В. И. Гараджаның ойынша, секуляризацияның үш түрі бар:

- «Қасиетті» ұғымын жоғалту процесі ретінде;
- Дінді ғылым, рационалды ойлай мен зайырлы этикетпен ығыстыру ретінде;
- Діннің эволюциясы ретінде, оны тек әлеуметтік процестер барысында өзгерген түрі ретінде [25, 110 б.].

Қорыта келгенде, мемлекет, дін, зайырлылық, секуляризация түсініктерінің заман өзгеруіне байланысты, динамикалық түсіну процесі де әртүрлі қалыптасқан. Ғалымдарды жеке көзқарасы мен өзгерген саяси жүйелер, әлеуметтік нормалар, құқықтық түсініктердің санқырлылығының негізінде көптеген теориялар қалыптастыруға болады. Мемлекет болып қалыптасудың алдында сәйкес жүйе мен әлеуметтік мәдени идеология таңдау мен оған бағытталған жұмыстар жүргізу бірінші кезекте маңызды. Оған қатысты сан мыңдаған үлгілер мен теориялар бар. Практикалық тиімділігіне сол халықтың тарихы мен бүгінгіне салыстырмалы анализ жасау арқылы баға беруге болады. Немесе дұрыс деп таңдалған жүйедегі қателіктерді іске асыру барысында табуға болады. Оны жөндеуде де шетелдік тәжірибеге жүгінуге немесе өзінің жаңа стратегиялық саясатынды орындауға болады.

Мемлекет дегеніміз белгілі бір территориялық аймақтағы қоғамның қалыптасуын реттейтін саяси форма. Суверинтетке, көпшілікке жария билікке және басқару және мәжбүрлеу аппаратқа ие, оған барлық халық бағынатын ұйым болып табылады. Ал дін дегеніміз адам өмірінің мәні мен қоғамдағы байланыстардың формаларына түсінік беретін, құндылықтарды дамытып, моральдық бағытты қарастыратын қоғамның ең үлкен бағыттарының бірі. Ол жақсы мінез, ахлақ пен адамзаттың ең үлкен, жоғарғы дүние жайындағы білімінің негізі болып табылады. Зайырлы мемлекет дегеніміз мемлекеттен дін бөлінген және әрқайсысы өз алдына тәуелсіз субъект ретінде қалыптасқан мемлекеттік құрылым. Мемлекеттік биліктің іске асырылуы азаматтық нормалардың шеңберінде жүзеге асады, діни қағидалар ешқандай маңызға ие емес және мемлекеттік органдардың шешім шығаруы діни негіздемелерді қарастырмайды. Секуляризация талын тілінде «зайырлы» деген сөзден шығалы. Әлеуметтану ғылымдында бұл ұғым қоғамдық өмірде діннің маңыздылығының төмендеуі, және әлеуметтің діни салт жоралғылардың зайырлы қоғамдық құрылымы алға тартуы дейді.

Осы ұғымдардың бір бірімен тоғысуы әртүрлі нәтижелерге әкеледі. Қарама-қайшылықтар мен өзара түйісу нәтижелік көрсеткіш болып табылады. Негізінен қазіргі таңдағы көптеген мемлекеттер осы түсініктер аясында мемлекеттік саясатын құрып, әлеуметтік қатынастарын реттеуде. Оларды арасында әлемдік экономика мен саясаттағы лидерлер де бар, сәйкесінше дамушы немесе үшінші әлем мемлекеттері де бой көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Государство / А. С. Автономов, В. А. Попов // Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. — М. : Большая российская энциклопедия, 2004—2017.
2. Дюмезиль Ж. Верховные боги индоевропейцев. — М., 1996.
3. Е. Д. Андрианова. О теориях происхождения государства // Евразийское научное объединение. — 2020. — № 10—5 (68).
4. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т. 33. М., 1994.
5. Алексеев С. С., Корельский В. М. Теория государства и права. М., 2000.
6. Фома Аквинский, «Сумма теологии», Том VIII. Вопрос 94. Об идолопоклонстве

7. Трубецкой С. Н. Религия // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона
8. Кураев А. В., протоиерей, к. ф. н. Уроки сектоведения. — СПб.: Формика, 2002. — ISBN 5-7754-0039-9.
9. Доусон К. Г. . Религия и культура. — СПб., 2000.
10. Баёв П. А. Церковь и служитель культа в медийном дискурсе отечественного социума // Социологические исследования. — 2011. — № 2.
11. Берснев Павел. Мозг и религиозный опыт. Дата обращения: 26 декабря 2010.
12. Силантьев Р. А. Отношение религии к демографии. // Демоскоп Weekly. № 109—110. 14—27 апреля 2013
13. Элбакян Е. С. Религия // Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. — 7-е изд., перераб. и доп. — М.: Республика, 2011 .
14. Jeffrey L. Salver, M.D.; John Rabin, M.D. — The neural substrates of religious experience.
15. Боголюбов Л.Н. Обществознание. 11 класс. Профильный уровень. Дата обращения: 25 марта 2019.
16. Taylor, C. A secular age (неопр.). — Cambridge, MA: Belknap, 2017
17. A. Jerry Coyne Faith Versus Fact: Why Science and Religion Are Incompatible. — М.: Альпина Паблишер, 2016.
18. P. Berger «The Desecularization of the World: A Global Overview»// «The Desecularization of the World: Resurgent Religious and World Politics»,.
19. Силантьев Р. А. Отношение религии к демографии. // Демоскоп Weekly. № 109—110. 14—27 апреля 2020
20. Wuthnow, R. After heaven: Spirituality in America since the 1950s (англ.). — Berkeley, CA: University of California Press, 2018.
21. Hervieu-Leger, D. Individualism, the validation of faith, and the social nature of religion in modernity // The Blackwell companion to sociology of religion (англ.) / R. K. Fenn. — Oxford: Blackwell, 2011.
22. Гараджа В. И. Глава VII. Секуляризация // Социология религии. — ИНФРА-М, 2015. (Классический университетский учебник).
23. Gill, R. The future of religious participation and belief in Britain and beyond // The Blackwell companion to the sociology of religion (англ.) / R. K. Fenn. — Oxford: Blackwell, 2021.
24. Taylor, C. A secular age (неопр.). — Cambridge, MA: Belknap, 2017.
25. Nelson, James M. Psychology, Religion, and Spirituality. Springer Science + Business Media.